

Якось восени року 1922-го, у вересні, а може, й пізніш, у жовтні чи листопаді, завітав до мене Семен Кузьменко.

Скоріше, це було в листопаді, бо я пам'ятаю — бляшана «буржуйка» палала, і на вогні кипів чайник. Я стояв коло червоної, гаряче розпеченої грубки й стежив за чайником, щоб вода, закипівши, не вибігла. Одночасно ложкою мішав у сковорідці ячмінні зерна. У мене вийшов запас ячмінної кави, і треба було приготувати новий. Картопля в каструлі вже зварилась; я одставив каструлю вбік, і вода, паруючи, поволі остигала.

У кімнаті було темно, холодно й вогко. Пахло підпаленим перепеченим ячменем. Іноді зерно з тріском репалось, і лушпайки розліталися на всі боки. На шворці, простягненій од шафи до стіни, сохли коло грубки випрані сорочки й ганчір'я. На столі сірла купа учнівських зошитів, що їх уже давно слід було перевірити й повернути учням.

Коли, постукавши в двері, на мій вигук: «Можна!» — увійшов до хати незнайомий мені військовий з широкою посмішкою на лиці, в темній шкурятяній куртці,

в високих блискуче начищених чоботях, затягнених вище колін ремінцями, — я не пізнав, хто це.

Мені здалось незнайомим голене рожеве обличчя, зелена будьоннівка з розпластаним на ній червоним сукном п'ятикутньої зірки.

Я подумав, що це, мабуть, прийшов якийсь завклубу запропонувати мені виступити у військовій частині з лекцією.

Як на той час, лекція в червоній казармі приносила приємну перспективу одержати місячний червоноармійський пайок: борошно, олію, сіль, м'ясо, пшоно, сірники, мило...

Я одразу не пізнав був осяяного посмішкою обличчя, розлогих жестів, випрямленої, перехваченої тугим широким поясом постаті.

— Не пізнаєте?! Та це ж я, Семен Кузьменко!..

Семена Кузьменка я не бачив з 19-го року. Я пам'ятав його в потріпаній демісезонці, з блідим, сіруватим, виснаженим обличчям. 1918-го року він брав участь у січневому повстанні, 1919-го року він був головою завкому, куди я входив як представник інженерної секції. Тоді ж, 19 року, перед приходом денікінців, його мобілізували на фронт, і з того часу він зник, потрапивши у вир революції.

Тепер я згадав. Я згадав вогкуватий, голий без снігу січень 1918-го року, фіолетові присмерки, живу тривогу пожеж та вибухів, темні будинки, глуху нудьгу порожніх вулиць, гороховий, солодкуватий, зелено-жовтий крихкий хліб, згадав руде пальто, рушницю на мотузку через плече.

Семен Кузьменко стояв, вартуючи на розі Глибочиці й Кадетського шосе. На пронизливому січневому вітрі у нього посиніли щоки, почервонів ніс; в порепаних, на

збитих закаблуках ботинках застигли ноги. Він не мав бойового вигляду: рушниця аж ніяк не пасувала до цивільної кепки, і так чудно було бачити демісезонку, підперезану патронною стрічкою. Ми з ним палили цигарки, розмовляли про події, обраховували сили гайдамак і робітників-повстанців. Становище лишалось невиразним. З півночі наближався Муравйов. Ішли чутки про польські легіони, розташовані десь під Каневом, що нібито незабаром мають вступити в боротьбу за Київ. Починали глухо говорити про німців. В напрямку від Євбазу доносилися окремі постріли з рушниць; іноді постріли вчашались, іноді вщухали зовсім. Згадавши січень 1918-го року, я пізнав Кузьменка.

Семен Кузьменко прийшов до мене з паляницею.

Він поклав паляницю на дрова, складені коло дверей, і обвів оком кімнату, де в сірій п'ятімі розпливалися речі: побачив вікно, завалене безладним мотлохом речей, помітив тацу з брудною водою, відро, повне сміття та лушпайок від картоплі, і, роздивляючись мене — худого, високого й виснаженого, з запалими щоками та великим гострим носом, — підійшов до мене обійняти мене.

Я відчув пружність м'язів, міць тіла, шорсткість шкіри, запах тютюну, чобіт, коня, шкіри, холодного знадвору свіжого повітря. Випустивши мене з міцних своїх обіймів, він узяв паляницю і, простягнувши, сказав:

— А це вам од мене, шануючи!

Я почав відмовлятися і запевняти в непотрібності такого щедрого дарунку. Але Кузьменко не здавався. Він настоював.

— Пробачаюсь, дорогий товаришу, шановний Іполіте Миколайовичу! — говорив Семен Кузьменко, зберігаючи ту урочисту напруженість тону, що властива першим фразам першої, по довгій перерві, зустрічі. — Пробачаюсь

щиро, проте інакше не можна. Конешно, як я у вас по першому разу... Так повелося, воно й годиться прийти з хлібом, щоб хліб вівся. Дуже прошу, не відмовляйтеся, прийміть!

Я взяв. Ми ще раз обнялися, ще раз відчув я шорсткість щік, запах шкурятяної куртки й свіжого повітря.

Що вже казати! Одержати року 1922-го велику білу пухку паляницю було більш, ніж приємно. Ніколи не був такий смачний білий хліб, як у ті напівголодні роки, коли аж надто малий учительський заробіток дуже рідко дозволяв пережити цю насолоду: їсти білий хліб, м'який, ніжний, теплий, з хрумкою, жовтою, піджаристою шкоринкою.

Я зняв зі стільця тацу з брудною водою, витер стільця ганчіркою й запросив Кузьменка сідати. Сам улаштувався на ліжку. Другого стільця тоді в мене не було.

—Розповідайте, — звернувся я до свого давнього знайомця, — де ви були, що поробляли? Досі про вас нічого не було чути. Я вже почав думати, що ви десь загинули.

Я з цікавістю дивився на нього, що приніс з собою подих степових вітрів, крицеву суворість душі, загартованої в постійних блуканнях по далеких фронтах, порив нових конкістадорів, що мріють на невідомих шляхах одкрити невідому країну, щасливу країну щасливого майбуття. Я чекав од нього просторих описів, картинних діалогів, піднесеної патетики, широкої героїчної епопеї. Але Семен Кузьменко не вмів розповідати. В своїх оповіданнях він був стислий і стриманий, безжестовий і ляпідарний; він обмежувався схемою фактів, датами та назвами місцевостей.

Тільки цими днями приїхав він до Києва з Туркестану, де начбригом оперував на басмацькому фронті. Тепер, після демобілізації, його відрядили в розпорядження

Київського губкому. Отже, зараз в оргвідділі йому пропонують іти на вузлову станцію в завідувачі заготконтори, або ж, коли він хоче, радять почати спеціалізуватися по кооперативній лінії, та, проте, думка в нього інакша.

Думка — про завод. Завод — то його стихія!.. Хлопчиком почав він працювати на заводі і його тягне на завод. Вві сні увижається: машина, брязкіт заліза, полум'я вугілля, ковадло печі.

Як приїхав до Києва, нікуди не захтів піти, а на завод потягло. Заходив оце він цими днями якось на завод подивитись, що там є. Зайшов і засумував.

—Не завод, а кладовище... Не повірите, ледве не заплакав... Пустка, сама пустка, поржавілі машини, кучі залізного барахла, двір навіть травою поріс.

Він розмовляв у парткомі де з ким із товаришів про цю справу. Обіцяли підтримати. Завод буде...

Допитливо вдивляючися мені в обличчя, він запитав:

—Буде?! Га?

Ми сиділи один проти одного... Він — рожевий і ясний, обпершись ліктем на коліно й нахилившись усім тулубом вперед, пильно дивився мені у вічі. Я на краю ліжка, зігнувшись, кутався в накинуте на плечі пальто.

Він вірив. А я? Я? Мабуть, що ні!

Не перериваючи й не кидаючи роботи, протягом усього часу в голодні роки з дня в день, щодня я працював над кальцієвими сполученнями, мріяв про дисертацію, простудіював велику чужоземну літературу, турбувався, щоб зберегти заводську хемічну лабораторію і зберіг її, але говорити про відбудування заводу, коли немає грошей, палива, заліза, робітників, зв'язку з закордонними ринками, — ця справа здавалась мені неправдоподібною й неймовірною.

На запитання Семена Кузьменка я не відповів нічого. Я дивився на стіл, де панувало безладдя речей, де стояла лямпочка без скла й без гасу, тріснута тарілка з холодною кашею, немита брудна чашка, де на книжках і зошитах лежали неприбрані ганчірки та австрійський тесак, що ним я звичайно колов тріски для своєї грубки. Я дивився на вікно, за яким стиг і холонув німий темний вечір пізнього листопада, і не міг нічого сказати.

Він перехопив мій погляд, постеріг моє мовчання, переждав павзу, стиснув мовчання в своїй широкій жмені й раптом розлогим жестом у веселому сміхові розплескав мовчання по всіх кутках кімнати.

— Не сумнівайтеся, Іполіте Миколайовичу, відбудуємо завод!.. Нема нічого — все буде. Воля тільки потрібна. Захтіти треба!.. А я — я настирливий!

І лице його, що досі сяяло, зробилось суворим, майже жорстоким, і коло рота з'явилися глибокі зморшки. Передо мною сидів комісар, начбриг, той, що виніс на своїх плечах тягар горожанської війни, безмежних фронтів, безнадійного одчаю, тифозної маячні, голодних блукань, погрози невідхильної смерти...

— Що я настирливий, про те й деники знають, і поляки, і махнівці, і басмачі знають. Коли тільки залишать тут, — завод буде!

1

Семена Кузьменка залишили в Києві, і він почав виявляти організаційну ініціативу.

У губвиконкомі з прихильністю поставились до думки відновити працю на металургійному заводі, що колись належав Бельгійському анонімному товариству, а від 1920-го року зберігався в стані консервації. Держплан підтримав проєкт.

Уже на самому початку року 1923-го почались засідання спеціальної наради з участю місцевих робітників та представників центру, що мали розробити план відбудування мертвого заводу.

На цих засіданнях я й познайомився з Олександром Владиславовичем Тихменевим, що приїхав з Москви як представник ВРНГ.

Літній чоловік, грубенький, в золотих окулярах, з сивим, сіль з перцем, волоссям, Тихменев, киянин, служив у Москві, — родина його жила в Києві.

Обличчя у Тихменева було свіже; сивенькі вуса й коротка борідка дбайливо підголені. Від тютюну в сивині вусів жовтіли плями. Між френчами, толстовками